

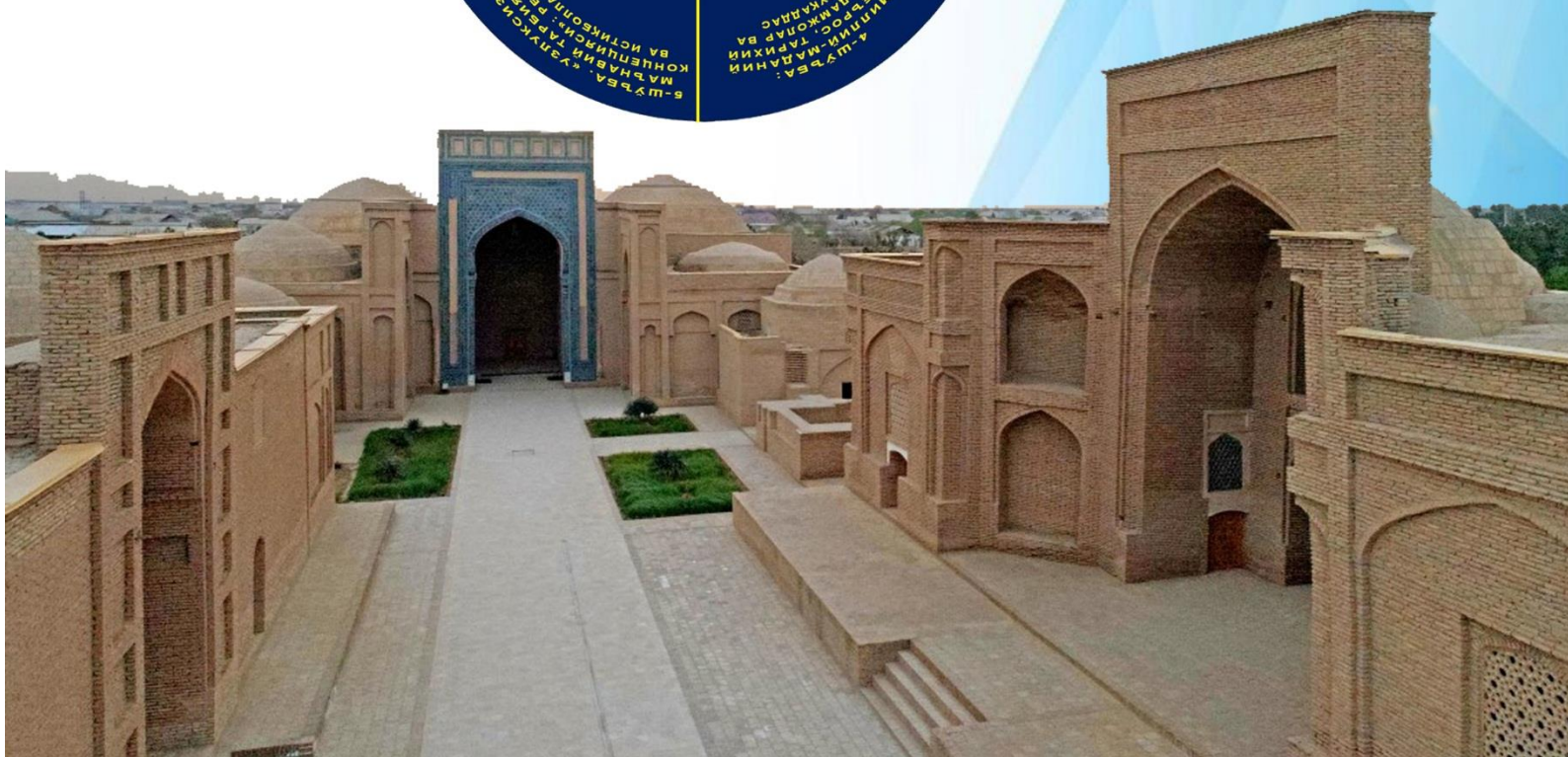

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ДЕНОВ ТАДБИРКОРЛИК ВА ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ
ТАРИХ ВА ФАЛСАФА КАФЕДРАСИ

МИЛЛИЙ ВА ИЛМИЙ ТАРИХИМИЗНИ
УЛУҒЛАШ – ИСТИҚБОЛЛИ ВА УМИДЛИ
КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШНИНГ АСОСИЙ
ОМИЛИ МАВЗУСИДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
ОНЛАЙН

КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ДЕНОВ ТАДБИРКОРЛИК ВА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
ТАРИХ ВА ФАЛСАФА КАФЕДРАСИ

МИЛЛИЙ ВА ИЛМИЙ ТАРИХИМИЗНИ УЛУҒЛАШ –
ИСТИҚБОЛЛИ ВА УМИДЛИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШНИНГ
АСОСИЙ ОМИЛИ

МАВЗУСИДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ

МАТЕРИАЛЛАРИ

2021-ЙИЛ 17-МАРТ

**17 МАРТА 2021 ГОДА РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ ОНЛАЙН -КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТЕМУ:
ПРОСЛАВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ И НАУЧНОЙ
ИСТОРИИ - КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ПОДГОТОВКИ
ПЕРСПЕКТИВНЫХ И НАДЁЖДНЫХ КАДРОВ**

**REPUBLICAN SCIENTIFIC-PRACTICAL ONLINE
CONFERENCE NAMED AFTER "HONORING OUR
NATIONAL AND SCIENTIFIC HISTORY - A KEY FACTOR IN
TRAINING PROMISING AND HOPEFUL PERSONNEL" ON
MARCH 17, 2021**

БУХОРО МЕЪМОРИЙ ОБИДАЛАРИНИНГ ГЎЗАЛЛИК СИРЛАРИ

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги. Фалсафа”
кафедрасининг профессори, фалсафа фанлари доктори

Ўзбекистон меъморлигида икки хил тизими кузатилади: Биринчиси, синчкор бинолар ва тоқу равоқли бинолар. Синчкор архитектурада устун ва тўсинлар кенг қўлланилади. Тоқу равоқли архитектурада асосан ғиштин маҳобатли бинолар яратилган.

Бухоро меъморлари, мусаввирлари, ҳаттотлари, зардўз ҳамда рассомлари ҳам ўлчов, меъёрга, миқдорий мутаносиблик ва шакллар, ранглар уйғунлигига алоҳида эътибор беришган.

Бухоро меъморларининг XVI асрга оид сақланиб қолган турли бино лойиҳаларидан (мадраса, масжид, мақбара, минора ва б.) маълум бўлишича, дастлаб бино тарҳи майда бир хил катакчалардан иборат сатҳга чизилган. Шу усул орқали меъмор ўз мўлжалидаги бинонинг шаклу-шамойили кўламини ўзи истаганидек белгилаш имкониятига эга бўлган. Майда катаклар орқали бўлажак бино учун зарур қурилиш ашёси асосан чорси ғишт ва ганчҳок жойлашиши ва саноғи-миқдори аниқланган.

Ўзбек меъморлари орасида газ ўлчови кенг қўлланилган. Оддий ўлчов тайёкча (чизиқ-газчўп) меъморнинг ҳамроҳи бўлган.

Францияда 1791 йилда халқаро миқёсда янги узунлик ўлчови – “метр” – кашф этилди. Бу кашфиётга ўша пайтда тўқимачилик саноатининг гуркираб ривожланаётганлиги сабаб бўлди. Ҳозирги кунда биноларни лойиҳалашда 1 метр = 100 мм га тенг ўлчам қабул қилинган.

Муҳандис – меъмор М. Азимовнинг Амир Темур ва темурийлар курдирган биноларнинг таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, улар ноёблиги жихатидан Қадимги Миср, Юнонистон ва Римда қурилган меъморчилик маданиятининг дурдоналари деб тан олинган Парфеон, Баалбек касрлари, Миср эҳромларидан қолишмас экан ва ҳатто **ранг-баранг безаклари, накшларининг мутаносиб равишда яхлит, тугал мажмуани ташкил этиши билан улардан ҳам устун турар экан.**

Тошкентда “Ҳазрати Имом” жоме масжиди ҳовлисида иккита минора қад кўтарди. Минора хоразмлик ва қўқонлик усталар томонидан 2007 йилда қурилди. Уларнинг ҳар бирининг баландлиги 52 метр, пастки қисмининг

диаметри 6,7 м, юқори қисмининг диаметри 4,5 м. Бу миноралар Бухородаги Минораи Калон усулида қурилган, фарқ диаметрининг кичикроқ қилиб олинганлигида²¹. Хоразм ва қўқонлик усталар бизнинг давримизгача етиб келган тарихий ёдгорликларни лойиҳалаш ива ҳисоблашда Уста Бақо каби зукко меъмор – усталарнинг яратган услубларини чуқур ва аниқ ўргана олганликлари туфайли янги қурилган миноралар гўзаллиги ўз халқимизнигина эмас, бошқа мамлакатлардан ташриф буюрган сайёҳларни ҳам лол қолдирмоқда.

Бухоро миниатюра мактаби вакилларидан Қози Аҳмад ибн Муншийнинг “Гулистони хунар”, Мустафа Дафтарийнинг “Ҳолоти хунарварон”, “Ҳунарнома”, Монийнинг “Аржанчи Моний” асарлари мусаввирлик талаблари, ҳаттот ва рассомларга қўлланма вазифасини ўтаган. Улар анатомия, табиатшунослик, ўсимликлар ҳақидаги чуқур илмларни билишган.

Айниқса Монийнинг “Аржанчи Моний” номли асарида ҳар бир мусаввир билиши шарт бўлган қимматли қоидалар ўз ифодасини топган: “...Инсоннинг тирсаги қоматнинг тўртдан бирига тўғри келади. Шунингдек, одамнинг пешина сочидан то иягигача қоматнинг ўндан бирига тенг. Одам юзи уч қисмга баб-баробар бўлинади:

1. Иякнинг бошланишидан буруннинг бошланишигача;
2. Буруннинг бошланишидан қошнинг бошланишигача;
3. Қошнинг бошланишидан пешона сочига қадар.

Бошмалдоқнинг катта бўғини – одам оғзининг баландлиги билан тенг. Оғиз очилгандаги ҳолат – ўша бошмалдоқнинг бўғини билан билан баробар. Кўрсаткич бармоқнинг катта бўғини – пешона кенглиги билан баробар. У қошдан пешона сочига қадар бўлади. Кўрсаткич бармоқнинг тирноғигача буруннинг ҳақиқий узунлиги ҳисобланади. Ўрта бармоқнинг узунлиги – соқолнинг бошланишидан бурун учигача бўлган масофага тенг. Одам қўл кафтининг кенглиги – юзининг кенглиги билан баробар. Пешонанинг кенглиги – бурун узунлигига тенг. Инсон қоматининг узунлиги – қулочлари узунлигига тенг. Бир қўлнинг қучоқлаши – кишининг ярим қоматига тенг.²²

Ҳали антропометрия фани вужудга келмасиданок, Бухоро миниатюра мактабининг илғор вакиллари бу борада анча илгарилаб кетганини англаш унчалик қийин эмас.

Қўлёзма китобни яратишда бир қанча мутахассислар – ҳаттот, захҳоб (олтин ҳол берувчи), лаввоҳ (сарлавҳа ва жадвалларни безовчи),

²¹ Ҳазрати Имом мажмуаси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-том.Т., 2006. 269-270 б.

²² Абдулғафур Бухорий. Бухоронинг бетакрор бойлиги.//Тафаккур. 2009. № 1. 124-125 бетлар

пош (тилла сувини юлдузсимон шаклда сочувчи), наққош, мусаввир ва саҳҳоб (муковасоз) каби тасвирий санъат вакиллари иштирок этишган...²³.

Шуни таъкидлаш жоизки, шарқона услуб бошқа услублардан тубдан фарқ қилади. Масалан, Шарқ тасвирий санъатида киши қоматининг узунлиги оёқ кафти баробарида ўлчанса, Ғарбда аксинча – бош асосида ўлчанган.

Жуда қадимданоқ архитектурадаги пропорция тизими аниқ бўлган. Витрувий антик давр ибодатхоналари қурилишидаги, яшаш жой бинолари, театр ва ҳатто молхона, ҳайвонлар сақланадиган иншоотлардаги миқдорларнинг пропорционал мунособатига диққат эътибор берган. Ҳақиқатдан ҳам модулор - бу пропорционал катталиклар тизимидир. Биз оддийликдан мураккабликка томон: яъни оддий ўлчовдан, миқдорга сўнг икки ундан ортиқ миқдорларнинг мутаносиблигига, пропорция, симметрия, олтин кесим, олтин мутаносиблик ва энг охири модулор - геометриянинг архитектурада қўлланилишини осонлаштирадиган ўлчовлар тизими, пропорциялар ягоналигини меъморий обидаларда мужассамлашганлигини кўрдик.

Шарқ обадларидаги мустаҳкамлик, зилзилабардошлилик, гўзаллик сири ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, ўрганилган илмий адабиётлар таҳлили жуда ажойиб бир хулосага олиб келди. Барча – барча обидалар, қадимий бинолар, гўзал ва бетакрор мадраса, миноралар қурилиши асосида борлиқнинг олтин қонуни бўлган – меъёр тураркан. Диққат қилинг, меъёр қурилиш мағзи - ядросини ташкил этар экан, у гоҳида симметрия, гоҳида мутаносиблик, гоҳида хос миқдор, қатъий миқдор, гоҳида эса миқдорий мутаносиблик, гоҳида аниқ миқдор, гоҳида аниқ сифат, гоҳида қарама-қарши миқдорлар мутаносиблиги кўринишларида намоён бўлар экан.

Бу масалага оид Ўрта Осиёлик олимлар ал-Хоразмий “Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисобидан қисқача китоб” асарида, Жамшид Ғиёсиддин ибн Маъсуд ал-Коший “Мифтах ал-ҳисаб” (“Арифметика калити” 1427 йил) асарининг тўртинчи китобида “Ўлчашлар (“Меъморчилик ва бунга алоқадор геометрик маълумот”)", Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Қиндий (801-866 йил) “Уйғунлик ҳақида катта китоб” асарларида “миқдор”, “меъёр” тушунчалари мукамал ўрганилган, аммо янада кўпроқ изланиш, ўрганишни тақозо этади.

Жамшид Ғиёсиддин ибн Маъсуд ал-Коший “Рисола ал-муҳития” китобида гумбазларнинг геометрик кўриниши, минораларнинг юқорига қараб қисқариб борувчи зинапоялари – коноидалар ва уларнинг ёйилмаси ҳамда

²³ Абдулғафур Бухорий. Бухоронинг бетакрор бойлиги.//Тафаккур. 2009. № 1. 124-125 бетлар.

“олтин кесим” ва кесмани бошқа уйғун бўлак ва нисбатларга қандай бўлиш усулларини кўрсатган.

Ўрта Осиёдаги қадимий обидалар гўё ўқилмаган китоб, ҳандаса, риёзиёт, фалакиёт ва фалсафа илмларининг “тирик Қомуслари”дир. Буларда ўқилмаган қирралар ниҳоятда кўп, масалан, уларга ишлатилган буёқлар, қоришмалар таркиби, ғишт пишириш усуллари, безакларни сирлаш жараёни, бино деворларини тиклаш, зилзилага бардошлигини таъминлаган сирлари, ўлчов бирликлари, бурчак ўлчаш усуллари, ғиштлар нақш бериш усуллари, бино ички хоналари безаклари ва уларнинг ўлчамларини аниқлаш – булар ҳаммаси катта бир фан илмидир.

1. Гўзалликка интилиш инсоннинг доимий ижтимоий -ҳаётий эҳтиёжидир. Бу эҳтиёж тарбия ва илм воситасидагина шаклланади. Гўзаллик қуршовида яшаган инсон билан унинг акси бўлган муҳитда ўсган инсон ўртасида катта фарқ бор. Гўзаллик ҳамиша фойдали – у аввало инсонга, жамиятга, тараққиётга маънавий фойда келтиради. “Гўзаллик қонунлари бўйича” ижл қилишда инсон нарсаларни – ўз меъёр мезонида ва зарурият талаби билан яратади. Бу яратиш қобилияти меъёрларга амал қилишда намоён бўлади, гўзаллик юзага келади.

Инсоният гўзалликка интилгани учун ҳам ўзидан гўзал ва умрбоқий обидалар, ажойиб асарлар қолдиришга интилган.

Архитектурада меъёр архитектура ордерлари, ислом архитектурасида эса гириҳ, муқарнаслар, мунаққаш нақшлар тушунчалари орқали ҳам ифодаланади. Ислмо архитектурасининг ўзига хослиги шундаки, безакли гириҳ ва ислимий деворий гириҳ нақшлар пайдо бўлди.

Меъморий безакларда ҳандасавий гириҳ ва ислимий гириҳ билан бирга Қуръон оятлари ва ҳадислар арабча сулс ва наҳс ёзувларида мунаққаш нақшларга айлана бошланди. Аниқроқ қилиб айтганимизда, мунаққаш нақшлар - ҳандасавий ва ислимиҳ гириҳларни диалектик инкор этди.

Моҳир кошинкорий наққошлар ҳаттотлик санъатининг энг нодир намуналарини меъморий обидалар деворига кўчира бошладилар. Бунинг натижасида эса меъморий нақшинкорликда маҳобатли мавзули ранг тасвир ўрнига орнаментал ва эпиграфик йўналиш вужудга келди.

Фаннинг гўзаллиги уни ўрганишда, билишда ва айниқса, ижод қилишда намоён бўлса, математиканинг гўзаллиги унинг амалий татбиқидадир. Математика – маънавий улуғворликнинг кенг дунёсидир. Гўзаллик – математика, геометриянинг асосий характерли хусусиятларидан биридир.

Меъморчилик жамиятнинг амалий-фойдали, ижтимоий-сиёсий, моддий, диний ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга қаратилган.

2. Ал-Коший фақат архитектурадаги қатъий меъёрнигина эмас, балки меъёрлар узвий тизимини ҳам кўрсатди. Муайян бир сон билан бошқа бир соннинг сифат жиҳатдан боғлиқлиги; ҳамда уларнинг узвий тизимини -(модулор)ни кўрсата олди.

3. Архитектура ва қурилиш, тарих факультети талабалари Кошийнинг “Арифметика калити” асарини ўзлаштиришлари лозим.

4. Ўрта Осиёда энг кўп қурилган архитектура иншоотлари орасида ўқув масканларининг жуда кўплиги бошқа мамлакатлар қурилишидан ажралиб турувчи энг асосий ўзига хосликдир. Биргина Бухоронинг ўзида Арслон Бурғохон ҳукмронлиги даврида 318та мадраса бўлган. Бу мадрасаларда эса 12 000 та талаба таҳсил олишган. Бухоро – илмлар, билимлар макони;

5. Обидалардаги ёзувлар, расмлар жуда сермаъно. Диққат қилинг, кўпгина Шарқ обидалар пештоқида арслон, кийик расмлари бўлса, мадрасалар пастки жойига асалари уясидаги олтибурчакли геометрик шакл берилган.

Хўш, буларнинг маъноси нима?

Кийик илм, кийик овловчи овчи эса илмга интилувчи илми толиб, шер рамзи - илмни сипқорган кучли, ақлли инсон; яна бир донишманд эътироф этишича, шер иймон, диёнат рамзи. Асал ари уясининг рамзий маъноси учбурчак, тўртбурчакка ва ҳатто айлана шаклига олтибурчакли уядаги каби кўп асал сиғмайди. Бинодаги бу расмда асал энг кўп сиғадиган олтибурчак; илм, айнан энг кўп олинадиган илм кўзда тутилмоқда. Аҳли толиб мадрасага кирдими, албатта диний ва дунёвий илмлардан кўпроқ олиши, ўзини қалбини илмга тўйинтиришига ишора қилинмоқда.

Обидалардаги ёзувлар ҳам бино пештоқи ва девордаги чизмаларнинг мантиқий давоми сифатида тажжалли этиши, ажралиб турувчи хос хусусиятнинг биридир. Бунга далил сифатида Бухоро ва Ғиждувонда Мирзо Улуғбек томонидан қурилган мадрасалар ёрқин мисол бўла олади.

Меъмор Исмоил ибн Тохир ибн Махмуд Исфаҳоний Мирзо Улуғбек буюртмаси билан 1417-1419 йилда Бухорода мадраса қурган. Мадрасанинг ёғоч дарвозасига:”Талабул илми фаризатун ало кулли муслимин ва муслимотин”, яъни **“Илм олишга интилмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир”** деган иборани ёздирган. Улуғбекка эҳтироми баланд бўлган бошқа ибр ёш уста дарвозанинг темир ҳалқасига ҳукмдор Мирзо Улуғбек руҳига хос: **“Илм дурдоналаридан бахраманд бўлган одамларга Оллоҳ таоло раҳмат эшигини очгай”** деган сўзларни ёзиб қўйган. Бу ёзувлар шундан далолат берадики, исломнинг ҳақиқий ақидасига кўра илмли инсон улуғланади, илмга интилиш хотин-қизлар учун фарздир, илмли инсонларни улуғлаш,эъвозлаш уларни илм олишлари учун шароит яратиб бериш лозим, деб ҳисобланади. Маълумотларга қараганда 1419 йилда битказилган

Бухородаги Мадрасада (ҳозирги кунда бу мадраса Улуғбек мадрасаси деб юритилади – (С.Х.,Т.А.) Улуғбек тўхталиб, талабаларга ва мадрасада ишлайдиган фидойи устозларга ҳар ҳафтада бериладиган маошдан ташқари мукофот тарқатган. 80 хонада истиқомат қилиб таҳсил олаётган талабалар оарсидаги энг зукко қобилиятли ва ниоятда фанларни кучли ўзлаштирганлари ҳар йили **312 тилло танга** билан тақдирланган.²⁴ Демак, Улуғбек илм масканларидаги илмий ходимларни ҳам, талабаларни ҳам иқтисодий-ижтимоий шароитларини яхшилашга интиланган. Улуғбек ўзининг “Зижди жадиди Кўрагоний” асарида:

“Биз дунёни билиш, унинг сирларини очиш, уларни кишиларга хизмат қилдириш учун яшамокдамиз”²⁵

деб ёзган.

Абдуллахон “Бухоронинг ташқи қалъасида, шаҳарнинг ғарб тарафида, Хиёбон кўчасида ул ҳазрат қурган Хон ҳаммоми қаршисида 974 йилда (1566-1567 йиллар – С.Х.,Т.А.) тоқилари баланд, гумбазлари юқори ва икки қаватли кўп хужралардан иборат олий мадраса куришни буюрди. Унинг асосини ниҳоятда мустаҳкам қилдилар.²⁶ Бу мадраса – Абдуллахон мадрасаси – деб келинади.

Абдуллахон қурдирган мадраса пештоқиға Қуръон оятларидан бири **“Билимдонлар билан нодонлар тенг бўладими?!”** (Қуръон, 39-сура, 9-оят) ҳамда **“Илм шундай нарсаки, унга бутун умрингни бахшида қилмагунингча, сенга ўзининг бир қисмини ҳам бермайди”** ҳадиси нақш билан битилган.

Илм олишда жинсий чекланишлар бўлиши мумкин эмас. Бухорода қизлар хонадонига совчиликка борилганда, уй ичи тоқчаларига диққат қилишиб, китоблар орасидан Румий асарлари изланган, мабодо хонадонда Румий асарлари бўлмаса, ундай хонадондан келин олишмасликка эътибор берилган.

6. Ўрта Осиё меъморий обидаларида симметрия, пропорционаллик, олтин мутаносиблик, олтин кесимлар ишлатилган. Қадимги тарихий обидаларни яратган усталар конструкцияларни ҳисоблашда ҳозирги кунда қўлланиладиган механикага доир кучлар мувозанати формулаларини билмасалар ҳам, кўп йиллик тажрибаларига асосланган ҳолда бино ва иншоотларнинг ўлчамларини ва улар орасидаги мавжуд бўлган мутаносибликни – “Олтин кесим”- меъёрни қандай аниқлашни жуда яхши

²⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. Сп.б.1843.с.86.

²⁵ Мирзо Улуғбек. “Зижди жадиди Кўрагоний”.В.36 а.

²⁶ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. Абдуллонома. Т.: Шарқ. 1999. 180 – бет.

билишган. Улар қуриладиган бино ва иншоот ўлчамларини маълум бир геометрик шаклга келтириб олиб, уни математик усул ёрдамида ҳисоблашни мукамал билишган. Усталар қуриладиган ҳар бир бино ўлчамини аниқлашда маълум ўлчов бирлиги – модулдан фойдаланишган.

Модулар – аниқ, хос (махсус), уйғун миқдорлар ягоналиги, бир бутунлигидир.

Модулар - мутаносиб миқдорлар тизими.

Модулар – геометриянинг архитектурада қўлланилишини осонлаштирадиган ўлчовлар тизими.

Модулар – мутаносиб катталиклардан, зарурий миқдорлардан дунёга келган, қатор-қатор олтин кесим, Фибоначчи рақамларини ўзида мужассамлаштирган миқдорларнинг яхлит уйғунлиги ҳамда ягоналиги ифодаси. Модулар уйдирма эмас, у улў мутаносибликлар тизими бўлиб, Корбюзье уларни яхлит, ягона - бир бутун қилиб бирлаштирди, қурилишларда қўлади. Шундай қилиб, инсон танасида мавжуд бўлган пропорция мунособатлари инсон учун қурилган бино ўлчамларида ҳам мавжуд экан. Қадимги даврда қурилган бино ўлчамлари учун мутаносиблик, миқдор – меъёр мавжуд, шунинг учун бу бинолар мукамал, мустаҳкам ва гўзалдир.

Кейинги беш-ўн йилларнинг ўзидаёқ Ўзбекистоннинг ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқларида катта-катта иншоотлар, қурилишлар, гўзал фавворалар, айниқса жуда-жуда чиройли иморатлар қад кўтарди. Чиройли ва сўлим боғлар, сайлгоҳлар, спорт мажмуалари барпо этилди. Минглаб ариқлар тозаланди. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқ ўзгача чирой очди ва очмоқда. Шаҳарлар шунчаки инсонлар яшайдиган жой эмас, шаҳарсозликда ҳам, атроф-муҳит табиати, ўсимлик ва ҳайвонот олами билан уйғунлик; қуёш зарраларининг тушиш даражалари, намлик, дарё ёхуд денгизларга яқинлиги-йироқлиги, иқлим, инсонлар феъл-атвори, соғломлиги, ёши барча-барчаси ҳисобга олиниши шарт.